

Αγροτική κοινότητα και καπιταλιστική ανάπτυξη

Μάγδα Κ. Ψαρρού*

1. Μεθοδολογική προσέγγιση

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, ένα συγκριτικό μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού απασχολείται στον γεωργικό τομέα. Για πολλές δεκαετίες κύριο χαρακτηριστικό του τομέα ήταν ο μεγάλος αριθμός παραγωγών οι οποίοι εργάζονταν κάτω από συνθήκες οικογενειακής οργάνωσης της εργασίας και απλού μερκαντιλισμού ως προς τη διάθεση της παραγωγής. Όμως, ακόμη και σήμερα ο γεωργικός τομέας διατηρεί τον αγροτικό του χαρακτήρα λόγω ύπαρξης πληθώρας μικρομονάδων παραγωγής, οι οποίες να σημειωθεί ξεπερνούν κατά πολύ τις ανάγκες εξισορρόπησης μεταξύ απόλυτης και σχετικής αξίας παραγωγής.

Κύριος λόγος για την έντονη παρουσία του αγροτικού χαρακτήρα είναι σίγουρα η σχετικά αργή εξάπλωση του καπιταλισμού στην Ελλάδα. Σ' αυτό να προστεθεί και μια γενικότερη συνθήκη κατά την οποία, όπως είναι γνωστό, η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής συναντά στη γεωργία περισσότερους περιορισμούς απ' ότι στους άλλους τομείς και επομένως εμφανίζει περισσότερες δυσκολίες στη διαδικασία ενσωμάτωσης του κεφαλαίου στο γεωργικό τομέα για διάφορους λόγους, όπως: 1) η ανακύκλωση του κεφαλαίου γίνεται σε μεγαλύτερο συνήθως χρονικό διάστημα από ότι στους άλλους τομείς (οφειλόμενο σε φυσικούς βασικά παράγοντες), 2) η γεωργική παραγωγή παρουσιάζει μεγαλύτερο πρόβλημα που οφείλεται στην αβεβαιότητα των κλιματο-

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας στην Δ/ση Μελετών και Προγρ/σμού της Αγροτικής Τράπεζας.

λογικών συνθηκών, 3) τα αγαθά του κεφαλαίου υποχρησιμοποιούνται, γεγονός που ποικίλει συνήθως για εδαφολογικούς λόγους, αλλά και ανάλογα με τα είδη των καλλιεργιών.

Κάτω από τις δοσμένες καπιταλιστικές συνθήκες τα παραπάνω λειτουργούν ως εμπόδιο στην συσσώρευση και στην επέκταση του κεφαλαίου καθώς και της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Παράλληλα, όμως, δημιουργούνται οι συνθήκες οι οποίες επιτρέπουν ευρέα περιθώρια κέρδους στους παραγωγούς οι οποίοι λειτουργούν σε παραγωγικές μονάδες με σχετικά υψηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας. Θα υπέθετε κανείς ότι αυτό το τμήμα των καπιταλιστικών παραγωγών ως πιο ανεπτυγμένο, θα μπορούσε να μετατραπεί σε αιχμή αναπτυξιακών διαδικασιών. Συνήθως όμως δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Εφ' όσον είναι δεδομένα τα περιθώρια διαφορικού κέρδους και εφ' όσον εξασφαλίζονται οι συνθήκες διατήρησής τους, συνήθως με μηχανισμούς διαταξικών ισορροπιών, προασπίζεται το χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας και αναστέλλεται η διαδικασία ανάπτυξης του αγροτικού τομέα. Τα υπερκέρδη όταν υπάρχουν, δεν λειτουργούν ως κίνητρα συνεχούς τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ανύψωσης της παραγωγικότητας γενικότερα, αλλά μάλλον ως αντικίνητρα που στηρίζουν τις διαδικασίες επιβίωσης της παραγωγής της απόλυτης αξίας. Έτσι το όλο σύμπλεγμα καταλήγει να απαιτεί υψηλό κόστος παραγωγής και ως εκ τούτου να επιβάλλονται υψηλές τιμές διάθεσης των γεωργικών προϊόντων, ακόμη κι όταν αυξάνεται το επίπεδο αποδόσεων, αφού το ίδιο δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ούτε και εκμηδένιση της οικονομικής αναποτελεσματικότητας. Αυτό το φαινόμενο έχει ευρύτερη σημασία, δεδομένου ότι ο γεωργικός τομέας δεν είναι αποκομμένος από τις συνολικές κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες αλλά, αντίθετα, συσχετίζεται στα διάφορα επίπεδα με το σύνολο της κοινωνίας και επιδρά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη διαμόρφωση που τελικά παίρνει η συγκεκριμένη κοινωνία στο σύνολό της.

Μια τέτοια είδους προσέγγιση βασίζεται στο μεθοδολογικό κριτήριο το οποίο δηλώνει ότι ο χαρακτήρας ενός τρόπου παραγωγής ορίζεται από τον βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, όπως και από τη μορφή που παίρνει η διαδικασία της αναπαραγωγής του τρόπου παραγωγής στο σύνολο του¹, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας και δράσης μιας δικής του υπερδομής².

Στο παραπάνω να προσθέσουμε μια ακόμη πρόταση η οποία προσδιορίζει ότι το επίπεδο του συνολικού κοινωνικού αθροίσμα-

τος που απαιτείται προκειμένου να είναι δυνατή η αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής είναι χαρακτηριστικό στοιχείο για κάθε ένα από αυτούς τους τρόπους. Έτσι στην περίπτωση του καπιταλισμού, αυτή η αναπαραγωγή υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια μιας κοινότητας, περιοχής ή χώρας³.

Οι μη-καπιταλιστικές πρακτικές που κατά την άποψή μας λειτουργούν στην Ελλάδα δεν είναι ικανές να δημιουργήσουν ολοκληρωμένους τρόπους γι' αυτό και δεν τίθεται θέμα διάρθρωσης μεταξύ τρόπων παραγωγής αλλά μεταξύ διαφόρων παραγωγικών σχέσεων, οι οποίες είναι ενσωματωμένες σ' ένα και μόνο τρόπο παραγωγής. Τα μη-καπιταλιστικά συνθετικά στοιχεία είναι ενταγμένα κάτω από διάφορες μορφές στην ευρεία αναπαραγωγή του καπιταλισμού όπως εμπόριο, μεταβιβάσεις οικονομικού πλεονάσματος, εργασία, ιδεολογικές σχέσεις, διάφορα στηρίγματα στις τοπικές δομές της εξουσίας και του κεντρικού κράτους. Επιπλέον η ανομοιογένεια των παραγωγικών σχέσεων που εμφανίζουν μεταξύ τους διάφορες ομάδες παραγωγικών μονάδων που συνυπάρχουν στην γεωργία δεν είναι βέβαια αποκλειστικό χαρακτηριστικό του γεωργικού τομέα γιατί το συναντάμε και σε άλλους τομείς.

Στην Ελλάδα σήμερα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η παρουσία σχέσεων παραγωγής, μορφών οργάνωσης της εργασίας ή αρχαϊκά πολιτιστικά χαρακτηριστικά τα οποία δεν αναλογούν πλήρως στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, είναι παράγοντες που καθορίζουν τον τρόπο εξάπλωσης του καπιταλισμού στην χώρα. Ο τρόπος αυτός εξηγείται από τη θεωρία του ύστερου καπιταλισμού δεδομένου ότι η πρώτη φάση εκβιομηχάνισης της χώρας τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα⁴ και αποδεικνύεται από τον περιορισμό της προλεταριοποίησης της εργασίας, αποτέλεσμα αφ' ενός της ανίσχυρης αστικής τάξης να επιβάλλει τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας και αφ' ετέρου της αντίστασης των αγροτών, των μικροβιοτεχνών, μικροεμπόρων ή άλλων απασχολούμενων σε οικογενειακού τύπου παραγωγική μονάδα, προς τη μισθωτή εργασία⁵.

Να σημειωθεί ότι ο γεωργικός τομέας διακρίνεται από την συστηματική παραχώρηση του κοινωνικού πλεονάσματος του συνόλου της παραγωγής προς το τμήμα της οικονομίας το οποίο λειτουργεί κάτω από καπιταλιστικές συνθήκες. Το ότι κατά περιόδους μπορεί να γίνεται και εισροή πλεονασμάτων δεν αναιρεί την συνηθισμένη ροή του πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα προς τους άλλους τομείς. Ένα άλλο χαρακτηριστικό στις φάσεις της παραγωγής και της κατανάλωσης που προσδίδει ιδιαιτερό-

τητα στην αγροτική κοινότητα είναι η παραγωγή για αυτοσυντήρηση. Έτσι τα μέλη της αγροτικής κοινότητας, παράλληλα με τα βιομηχανικά αγαθά, καταναλώνουν και ένα μεγάλο ή μικρό μέρος προϊόντων, ανάλογα με την περίπτωση και την χρονική περίοδο, τα οποία έχουν παραχθεί από τους ίδιους τους παραγωγούς-καταναλωτές.

Γενικά το ενδιαφέρον για την προσέγγιση της σχέσης της αγροτικής κοινότητας με την καπιταλιστική ανάπτυξη οφείλεται στις σημερινές εξελίξεις ως προς την επιτάχυνση του ρυθμού ενσωμάτωσης που επιχειρείται και προπάντων της ομογενοποίησης των τμημάτων που αποτελούν την ευρωπαϊκή κοινότητα. Βάσει αυτής της προοπτικής ενδιαφέρει η ανάλυση των δυνατοτήτων που παρουσιάζει η εσωτερική δυναμική της ελληνικής κοινωνίας και το ερώτημα που τίθεται είναι αν και κατά πόσο θα μπορέσει να ανταποκριθεί σε μια κατάσταση που απαιτεί την άμβλυση των ορίων δράσης σ' όλα τα επίπεδα της κοινωνικο-οικονομικής ζωής. Ο κόσμος της υπαίθρου στην Ελλάδα που είναι άμεσα συνδεδεμένος με την γεωργία συμπεριλαμβάνεται σ' αυτές τις διαδικασίες και προβάλλει τις δικές του δυσκολίες και απαιτήσεις στην επίλυση των προβλημάτων του.

Από το παραπάνω προκύπτει η ανάγκη εξέτασης και αναζήτησης της δυνατότητας μεταλλαγής της κοινωνίας στην οικονομική και πολιτική διάσταση, όπως επίσης και στην διαδικασία μορφοποίησης αυτής της πολιτικής διάστασης όταν λειτουργούν σχέσεις και νόμοι που έχουν προκύψει από κοινωνίες ταξικά διάφανες, όπως ισχύει για άλλες χώρες της ευρωπαϊκής κοινότητας.

Επιπλέον, η ανάλυση των προβλημάτων από την σκοπιά της αγροτικής κοινότητας προϋποθέτει την ανάλυση των σύνθετων διασυνδέσεων οι οποίες δημιουργούνται μεταξύ των αγροτικών κοινοτήτων και του συνόλου της κοινωνίας που ανήκουν, εφόσον η κοινότητα δεν είναι όλη η κοινωνική δομή, η κοινωνία αποτελείται από πολλές αγροτικές κοινότητες και η αγροτική κοινότητα έχει χάσει τον πρωταρχικό της χαρακτήρα. Στην ουσία πρόκειται για την εξέταση της διαδικασίας της ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τις επιπτώσεις του στο επίπεδο της αγροτικής κοινότητας σε σχέση με τις προηγούμενες, ως προς τον καπιταλισμό, μορφές κοινωνικής οργάνωσης (μερκαντιλισμός).

2. Γενικά χαρακτηριστικά της αγροτικής κοινότητας

Η συνοπτική παρουσίαση των γενικότερων χαρακτηριστικών της αγροτικής κοινότητας ξεκινάει από την προϋπόθεση ότι στην Ελλάδα παρατηρούνται ακόμη και σήμερα μη-καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι οποίες συνυπάρχουν με έναν έντονα διαδεδομένο καπιταλισμό. Ο συγκερασμός αυτών των δύο στοιχείων δημιουργεί και την σύγχρονη ιδιαιτερότητα του χώρου της υπαίθρου. Η παραπάνω σχέση οφείλει την περιπλοκότητά της στο γεγονός ότι ιστορικά έχει προκύψει μια κοινωνική διάρθρωση η οποία δεν βασίζεται πάνω σε ταξικά διάφανες κοινωνικές υφές. Έτσι δημιουργούνται έμμεσες καταστάσεις, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο, που διαχέουν την ταξική τοποθέτηση των κοινωνικών ομάδων, των οποίων η ταυτόχρονη συμμετοχή σε διάφορες κοινωνικές θέσεις ως προς τις παραγωγικές σχέσεις, σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα ή και κοινωνικές τάξεις (π.χ. αγρότης και μισθωτός υπάλληλος ή εργάτης συγχρόνως), παρεμποδίζει την ταξική συνείδηση και επομένως παρεμποδίζει την ταξική συμπεριφορά στην κοινωνικο-πολιτική πράξη. Αν και η αγροτική κοινότητα στο καπιταλιστικό σύστημα έχει χάσει τον πρωταρχικό της χαρακτήρα πιστεύουμε ότι υπάρχουν σχέσεις και ιδιαίτεροι δεσμοί οι οποίοι επιτρέπουν την επιβίωση πολλών προκαπιταλιστικών στοιχείων, τα οποία αν έλειπαν θα καθιστούσαν αδύνατο τον σημερινό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό και όταν οι οικογενειακές παραγωγικές σχέσεις διακόπτονται εξαιτίας μεταναστευτικής ροής ή επαγγελματικής μετακίνησης, οι αγροτικές κοινότητες βαίνουν προς μαρασμό.

Παρ' ότι η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η διαδικασία διάλυσης της προκαπιταλιστικής μορφής αγροτικής κοινότητας είναι έργο του 20ου αιώνα. Φαινόμενα αναπροσαρμογής προς αυτήν την κατεύθυνση παρατηρούνται στις περιπτώσεις των δεκαετιών του '20 και του '30. Η δεκαετία του '40 όμως μπορεί να θεωρηθεί ως η περίοδος κατά την οποία διαλύονται με τον πιο βίαιο τρόπο ουσιαστικές δομές που υποβασάζουν την απλή εμπορευματική παραγωγή και παραγωγή για την αυτοσυντήρηση στην γεωργία. Οι επόμενες δεκαετίες θα χαρακτηριστούν από περιόδους μεγάλης μεταναστευτικής κίνησης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, γεγονός το οποίο ακόμη και σήμερα δεν παύει να αφορά άμεσα ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού και να έχει σημαντικές ιδεολογικο-πολιτικές επιπτώσεις στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.

Μερικές από τις όψεις του παραπάνω φαινομένου σκιαγραφούν την ιδεολογία που αναπτύσσεται στην αγροτική κοινότητα σε συνθήκες υπανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, για παράδειγμα, η τάση προς την διατήρηση των σχέσεων μεταξύ της αγροτικής κοινότητας και των μεταναστών της, παρ' όλο που η απασχόληση και ο βασικός τρόπος ζωής τους δεν είναι πια γεωργικός και ούτε καν κατοικούν στην κοινότητα από την οποία προέρχονται, συμβάλλει κατά κάποιο τρόπο στη δυσκολία για να καθοριστεί η ταξική τους ταυτότητα. Από την άλλη μεριά η διασύνδεση του μετανάστη με την κοινότητα διατηρείται συχνά με την προστασία των αγροτικών δικαιωμάτων κατοχής της γης την οποία συνεχίζει να καλλιεργεί εκείνο το τμήμα της οικογένειας που παραμένει στην κοινότητα. Η σχέση αυτή διατηρείται επίσης κατά ένα μεγάλο βαθμό και από τα εισοδήματα που αποστέλλουν οι μετανάστες.

Αυτή η κατάσταση έχει ένα πολύ γνωστό αποτέλεσμα που είναι η καθήλωση των παραγόντων της παραγωγής και βέβαια επηρεάζει αρνητικά την καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης και δημιουργεί τάσεις προς την στασιμότητα. Περιορίζει επίσης την συγκέντρωση του κεφαλαίου στις αγροτικές περιοχές, την κινητικότητα της εργατικής δύναμης, γεγονός που υπογραμμίζεται από το μεγάλο αριθμό οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, την καθιέρωση του καταμερισμού της εργασίας και του εκμηχανισμού της παραγωγής. Αυτό το τελευταίο δεν ισχύει για την Ελλάδα από την δεκαετία του '60 και μετά λόγω έλλειψης εργατικών χεριών στη γεωργία εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης. Όλα αυτά τα φαινόμενα συναθροιζόμενα, διαμορφώνουν υψηλό κόστος παραγωγής και χαμηλή παραγωγικότητα στην γεωργία.

Εδώ πρέπει να διευκρινήσουμε όμως ότι τα παραπάνω δεν εξαρτώνται μόνο από την ιδιοκτησία της γης αλλά από το γεγονός ότι αυτή προστίθεται στο αποτέλεσμα που προκύπτει από τον συσχετισμό και των άλλων παραγόντων που συνθέτουν το σύνολο του φαινομένου, το οποίο τελικά είναι υπέρ της στασιμότητας. Για να αντισταθμιστεί το αποτέλεσμα της σχέσης αυτής, χρειάζονται προσπάθειες και προσαρμογές που είναι δύσκολο να επιτευχθούν ώστε να υπερκεραστούν οι περιορισμοί της συνθήκης που επιβάλλουν οι αγρότες και να αρθούν τα εμπόδια της κινητικότητας των παραγόντων για πιο προχωρημένες μορφές καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Η λειτουργική προϋπόθεση εδώ είναι ότι η αγροτική κοινότητα είναι καθορισμένη στην εξέλιξη της από δομές, σχέσεις και εσωτερικές πρακτικές οι οποίες είναι ταυτόχρονα τμήμα και απο-

τέλεσμα των σχέσεων και των κοινωνικών δομών που ανήκουν σε εθνικό ή/και υπερεθνικό επίπεδο. Υπάρχει επίσης αλληλεξάρτηση, της οποίας το περιεχόμενο και η μορφή είναι αποτέλεσμα βασικά της διαδικασίας με την οποία η αγροτική κοινότητα ενσωματώνεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και αυτή η διαδικασία ξεκινάει από και εδράζεται στα συνολικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας.

Επίσης, γίνεται δεκτό ότι στην αγροτική κοινότητα αναπαράγονται εσωτερικές σχέσεις οι οποίες έχουν μια δική τους δυναμική, μέσα όμως σε συνθήκες που επιβάλλουν οι γενικότερες σχέσεις του κοινωνικού συνόλου του οποίου είναι τμήμα. Η εσωτερική δυναμική διαμορφώνεται από τη συνεισφορά του πληθυσμού στην αναπαραγωγή των εντός και εκτός αγροτικής κοινότητας σχέσεων και από την εξάρτηση που έχει από τις έξωθεν σχέσεις για την αναπαραγωγή της. Οι σχέσεις, οι οποίες αποτελούν κεντρικό σημείο των διασυνδέσεων που δημιουργούν την συνοχή της αγροτικής κοινότητας, δεν εξαφανίζονται ούτε αλλάζουν ριζικά με την εξάπλωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁶. Ένα τμήμα λοιπόν των κοινωνικών σχέσεων παραμένει στις διαδικασίες εντός της αγροτικής κοινότητας και διατηρεί μια φαινομενική αυτονομία με τις «εξωτερικές» σχέσεις. Και αυτό, γιατί τα στοιχεία που συντηρούν αυτές τις σχέσεις αναπαράγονται από ανάγκες κοινωνικής συνοχής και όχι από τον καθαυτό τρόπο παραγωγής.

Όπως στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο παρατηρούνται διασυνδέσεις σταθερές και ανθεκτικές στο χρόνο, π.χ. οι σχέσεις οικογένειας και παραγωγής, έτσι συμβαίνει και με τον κεντρικό πυρήνα των σχέσεων στην αγροτική κοινότητα, ο οποίος διαμορφώνεται από ένα σύνολο κοινωνικών παραγόντων που ξεπερνά τους γνωστούς τρόπους παραγωγής. Οι κοινωνικοί αυτοί παράγοντες προσαρμόζονται και παραμένουν ως τμήμα ενός συνόλου κοινωνικών όψεων, που δεν καθορίζονται όμως απ' ευθείας από μορφές παραγωγής, παρ' ότι αποτελούν στήριγμα γι' αυτές, όπως για παράδειγμα ο ρόλος τους στην μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλο και η προσαρμογή τους σ' αυτή τη διαδικασία.

Σε πολλές έρευνες διεθνώς, αγροτικές κοινότητες με τα παραπάνω χαρακτηριστικά θεωρούνται ως κοινωνικές ομάδες στις οποίες επικρατούν μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Επειδή, όμως, συχνά πρόκειται για κοινότητες οι οποίες συνδέονται στενά με τον καπιταλιστικό περίγυρο, η εσωτερική προκαπιταλιστική συνθήκη μπορεί να είναι μια φαινομενική αντίληψη ή μπο-

ρεί να πρόκειται πράγματι για μια μη-καπιταλιστική ουσιαστική κοινωνική σχέση⁷. Η διαφορά στην προσέγγιση αυτού του προβλήματος έχει μεγάλη σημασία όχι μόνο σε σχέση με την αξιολόγηση του χαρακτήρα της καπιταλιστικής υπανάπτυξης της αγροτικής κοινότητας, αλλά επίσης και ως προς την επιρροή που έχει αυτή η εξήγηση, σε σχέση με την εκτίμηση της εθνικής υπανάπτυξης και προπάντων σε σχέση με την κατεύθυνση της πολιτικής δράσης.

Στην περίπτωση που θεωρούμε ότι πρόκειται για μια *προκαπιταλιστική συνθήκη* μπορεί να συμπεράνουμε ότι η διαδικασία ενσωμάτωσης στον καπιταλισμό είναι ελλιπής ή ότι υπάρχουν αστικές προεργασίες τις οποίες οι δυνάμεις του καπιταλισμού θα επιχειρήσουν να τις φέρουν σε πέρας. Στην περίπτωση όμως που θεωρούμε ότι δεν πρόκειται για προκαπιταλιστικές σχέσεις αλλά ότι η συγκεκριμένη περίπτωση συνθέτει τις διάφορες υπανάπτυκτες εκδοχές του καπιταλισμού, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι αυτές οι σχέσεις αποτελούν χαρακτηριστικά της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο και στο μέτρο τους συμβάλλουν στην αναπαραγωγή του φαινομένου της υπανάπτυξης⁸.

Ένας τρόπος προσέγγισης του χαρακτήρα της αγροτικής κοινότητας καταφεύγει στην μελέτη των μηχανισμών της *εμφάνισης του καπιταλισμού στο επίπεδο της κοινότητας*. Ένας άλλος τρόπος είναι αυτός ο οποίος εξετάζει τους μηχανισμούς με τους οποίους αναπαράγεται στην κοινότητα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη το επίπεδο κοινωνικής σύνθεσης που θεωρείται απαραίτητο για την διεργασία της αναπαραγωγής. Αυτή είναι και η σκοπιά από την οποία προσεγγίζουμε την συγκεκριμένη προβληματική. Έτσι, αν θεωρήσουμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής απαιτεί το διεθνές επίπεδο για την πλήρη αναπαραγωγή του, τότε αυτό το οποίο παρατηρούμε στην αγροτική κοινότητα θα είναι οι μηχανισμοί διά μέσου των οποίων η ίδια συνεισφέρει στην αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής ή και το πώς η λειτουργία του συνόλου της εθνικής οικονομίας καθορίζει, σύμφωνα μ' αυτό τον τρόπο παραγωγής, τη λειτουργία της κοινότητας στα βασικά της χαρακτηριστικά, παρά το γεγονός ότι μπορούν να υπάρχουν και άλλα αυτόνομα κοινωνικά στοιχεία.

Το τελευταίο σημαίνει ότι στο μέτρο που κυριαρχούν οι καπιταλιστικές μορφές παραγωγής και αναπαραγωγής, εξαπλώνονται και πολλαπλασιάζονται οι σχέσεις της αγροτικής κοινότητας με το κοινωνικό σύνολο και οι ίδιες μεταβάλλονται σε ζωτικές σχέ-

σεις για την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής μέσα στην αγροτική κοινότητα. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο χαρακτήρας των εσωτερικών σχέσεων βρίσκει την βασική του εξήγηση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και μόνο σ' ένα δεύτερο πλάνο στον τρόπο με το οποίο ορισμένες σχέσεις περιέχουν στοιχεία μιας φαινομενικά αυτόνομης δυναμικής.

Μπορούμε έτσι να υποθέσουμε ότι παραμένουν σε ορισμένες περιπτώσεις προκαπιταλιστικά στοιχεία της αγροτικής κοινότητας, με κάποια προσαρμογή βέβαια, και προπάντων όταν δεν εμποδίζουν τη λειτουργία του καπιταλισμού. Αλλά επίσης είναι προνοητικό να θεωρήσουμε την δυνατότητα της διατήρησης της αγροτικής διάρθρωσης (συμπεριλαμβάνονται και οι δομές που διαμορφώνουν τα ήθη και τα έθιμα) και όταν δεν αφορά την λειτουργικότητα του καπιταλισμού, αλλά υπάρχουν οργανωμένες κοινωνικές δυνάμεις που τη συντηρούν. Σ' αυτή την περίπτωση βέβαια η όποια προσαρμογή δεν γίνεται απαραίτητα για να οδηγήσει σ' ένα επίπεδο παραγωγικής αποτελεσματικότητας και κοινωνικής αναδιάρθρωσης βάσει των καπιταλιστικών σχέσεων.

Επομένως, είναι δυνατόν στην αγροτική κοινότητα να διατηρηθούν παραγωγικές διαδικασίες ή μη-καπιταλιστικές σχέσεις, κατά το μέτρο που προσαρμόζονται στις γενικές καπιταλιστικές συνθήκες, αλλά και ως ένα σημείο όταν συμβιώνουν με βασικές λειτουργίες αντίθεσης. Αυτό εξαρτάται από την δύναμη της αντίδρασης, της αντίστασης και της αγωνιστικότητας των ενδιαφερομένων για την διατήρησή τους, μπροστά στη δύναμη της ομογενοποίησης που προωθούν οι δυνάμεις που ενδιαφέρονται για την επικράτηση των καπιταλιστικών διαδικασιών.

Έτσι προτείνεται έμμεσα ότι στο επίπεδο μικρών προστιθεμένων κοινωνικών τμημάτων, η αντιστοιχία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προκύπτει από τη δημιουργία ενός δικτύου διασυνδέσεων δια μέσου του οποίου όμως μπορούν να βρίσκουν την έκφραση τους ποικίλες σχέσεις χωρίς αυτές να καταστρέφονται από τον καπιταλισμό αλλά να ενσωματώνονται σχετικά και σε αντίθεση μέσα σ' αυτόν. Επίσης το σχετικό βάρος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η διατήρηση άλλων κοινωνικών στοιχείων μη-καπιταλιστικών της αγροτικής κοινότητας συμβαίνει σε σχέση με την κατάσταση που επικρατεί στο επίπεδο του συνόλου της εθνικής κοινωνίας. Έτσι επιβιώνουν μορφές οργάνωσης της παραγωγής και ποικιλία όψεων, ξένων προς την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, πράγμα το οποίο απλά επιβεβαιώνει το κέντρο βάρους του καπιταλισμού που είναι η συσώρευση και η διατήρηση της αναπαραγωγής σε συνεχή επέ-

κταση και σε οτιδήποτε βοηθάει σ' αυτό το σκοπό μπορεί να του δοθούν ακόμη και κίνητρα επιβίωσης. Επίσης υπάρχει ποικιλία παραγωγικών και μη-παραγωγικών συνθετικών στοιχείων του συνόλου που διατηρούνται και επεκτείνονται, ακόμη και όταν δεν είναι «λειτουργικά» για τον καπιταλισμό. Διαφορετικά υποθέτουμε ότι η αγροτική κοινότητα, ο συνεταιρισμός ή οι ενώσεις για την παραγωγή που οργανώνονται με μη-επιχειρησιακές βάσεις θα εξαφανίζονταν, αν αυτό ήταν απαραίτητο για την επιβίωση του καπιταλισμού. Αντίθετα, όμως, βλέπουμε ότι αυτές οι μορφές μπορούν να αναπαραχθούν αν υπάρχουν αρκετά ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις που να ενδιαφέρονται για την διατήρησή τους, ακόμη κι αν πρόκειται για καταστάσεις που προασπίζουν την κοινωνική υστέρηση.

Η παραμονή των μη-καπιταλιστικών όψεων οδηγεί μερικές φορές στην υπόθεση ότι οι κοινωνικοί αυτοί πυρήνες λειτουργούν σύμφωνα με άλλους τρόπους παραγωγής. Όμως, συχνά, πρόκειται για δευτερεύοντα υπολείμματα⁹, μια που αγροτικές κοινότητες στο σύνολό τους ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα χωρίς την ανάγκη να εξελιχθούν όλες οι κοινωνικές τους όψεις ή οι εσωτερικές παραγωγικές διαδικασίες κάθε μιας παραγωγικής μονάδας. Η διατήρηση βασικά μη-καπιταλιστικών παραγωγικών μονάδων σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικής και οικονομικής στάθμης και η συμμετοχή τους στην αναπαραγωγή πρωτόγονων μορφών εκμετάλλευσης, αρνητικών προς την μισθωτή εργασία, είναι μέρος της καπιταλιστικής υπανάπτυξης.

Γενικά, η αγροτική κοινότητα μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μέρος του καπιταλιστικού συστήματος ακόμα και όταν στο εσωτερικό των περισσοτέρων μονάδων παραγωγής υπάρχουν μη καπιταλιστικές σχέσεις στην οργάνωση της εργασίας. Αυτό ισχύει και όταν είναι ελάχιστο το τμήμα της κοινότητας που βρίσκεται σε εμπορική επαφή με το υπόλοιπο της χώρας. Όταν δηλαδή, είναι μικρό το τμήμα που στηρίζει χρηματικά το βάρος απόκτησης αγαθών και υπηρεσιών και προέρχεται από τμήματα πληθυσμού –μέλη της κοινότητας αρχικά– που βρίσκονται εκτός και χρησιμοποιείται από το υπόλοιπο τμήμα, μη-καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτή είναι η περίπτωση ακόμα και σήμερα πολλών αγροτικών κοινοτήτων όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ένα μέρος του κοινωνικού συνόλου διατηρεί χαρακτηριστικά μη-καπιταλιστικών σχέσεων είτε βρίσκονται αυτά σε διαδικασία εξαφάνισης είτε παραμένουν σταθερά στο εσωτερικό των αγροτικών κοινοτήτων.

Ένα ουσιαστικό κριτήριο αξιολόγησης του χαρακτήρα της

αγροτικής κοινότητας στον καπιταλισμό είναι ο βαθμός του καταμερισμού της εργασίας που έχει επιτευχθεί. Έτσι, αν γνωρίζουμε τις τάσεις ανάπτυξης της μισθωτής εργασίας μπορούμε να εκτιμήσουμε τη σημασία της στις παραγωγικές διαδικασίες. Μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να αξιολογηθεί η μισθωτή εργασία που χρησιμοποιείται και το μέγεθος της αξίας που καταφέρει να παράγει σε αναλογία με εργασίες που είναι οργανωμένες μέσα σε μη-καπιταλιστικές απαιτήσεις όπως είναι η ατομική εργασία του αγρότη.

Τα τμήματα της εργασίας που εκτελούνται κάτω από μισθωτές και μη μισθωτές συνθήκες ορίζουν τον ίδιο το χαρακτήρα της εργασίας συνολικά και καθορίζουν και τον χαρακτήρα της αγροτικής κοινότητας. Η παρουσία της μισθωτής εργασίας δείχνει ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης βρίσκονται σε λειτουργία και επομένως θα διευκολύνουν το σχηματισμό κοινωνικών τάξεων που αντιστοιχούν στο μεταβαλλόμενο καπιταλιστικό σύστημα. Να σημειωθεί ότι η προϋπόθεση αυτή ισχύει μόνο για την αντικειμενική θέση της τάξης και όχι για την πραγματική πολιτική δράση των μελών της ίδιας, που είναι έντονα επηρεασμένα από την κυρίαρχη ιδεολογία και τις συναινετικές δομές.

Βασική θεώρηση στη ζωή της αγροτικής κοινότητας είναι η οικονομική σχέση που δημιουργείται με το υπόλοιπο του εθνικού συνόλου. Γενικά πραγματοποιείται μια ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών και παραγόντων της παραγωγής και ως αντιστάθμισμα δημιουργούνται χρηματοδοτικές ροές. Βέβαια οι σχέσεις των τιμών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό χωρίς την επιρροή της αγροτικής κοινότητας τόσο για τα αγαθά που αγοράζει όσο και για αυτά που πουλάει. Αυτό το γεγονός έχει τις αντιθέσεις του και στο πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο. Ο πληθυσμός της υπαίθρου πίεζε και θα πιέζει με διάφορους τρόπους, τότε αποτελεσματικά και τότε όχι, για την επιβίωση, επιδιώκοντας καλύτερες τιμές ως προς την πώληση των προϊόντων που παράγει με διάφορες επιδοτήσεις, όπως πολιτικές καθορισμού τιμών, κ.ά. Διαμέσου αυτής της οικονομικής σχέσης προκύπτουν μεταβιβάσεις της παραγόμενης αξίας. Μερικοί βασικοί μηχανισμοί αναφέρονται στη σχέση των τιμών οι οποίες καθορίζουν ώστε η ανταλλαγή της αξίας να είναι μια άνιση ανταλλαγή¹⁰.

Μια από τις υποθέσεις μας αναφέρεται στο γεγονός ότι η απώλεια του οικονομικού πλεονάσματος από την καπιταλιστική αγροτική κοινότητα υπέρ των αστικών κέντρων και ειδικότερα υπέρ της βιομηχανικής δραστηριότητας και αυτής των υπηρεσιών, είναι περισσότερο έντονη κατά το βαθμό που είναι περιο-

σότερο αναπτυγμένη η χώρα και κατ' επέκταση η αγροτική κοινότητα. Πράγματι, στον καπιταλισμό ένας από τους ρόλους που πρέπει να εκπληρώσει καθένα από τα συνθετικά μέρη του συστήματος είναι η μέγιστη προσφορά αξίας για να συσσωρευθεί και να μεταβληθεί σε κεφάλαιο. Η καπιταλιστική κοινωνία χαρακτηρίζεται από την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο και την άνιση οικειοποίηση της υπερεργασίας. Συνεπώς, η προσδοκία ότι θα επιτευχθεί μια ίση ανταλλαγή αξιών ή ότι η πληρωμή της εργασίας θα είναι ανάλογη με το σύνολο της δημιουργούμενης αξίας δεν είναι δυνητικές συνθήκες στον καπιταλισμό. Γι' αυτό και ο γεωργικο-κτηνοτροφικός τομέας στο σύνολο του και ειδικότερα οι αγροτικές κοινότητες που διακρίνονται για την εκμετάλλευση της οικογενειακής εργασίας, τείνουν να προσαρμοστούν στο ρόλο τους ώστε να επιφέρουν πλεόνασμα. Αυτή η διαδικασία σαν γενικός κανόνας σημαίνει ότι θα καταναλώνουν αξία σε μικρότερη ποσότητα απ' αυτή που δημιουργούν.

Κατ' εξαίρεση και όταν πρόκειται για αναπτυξιακές διαδικασίες, το παραπάνω αλλάζει και τότε ορισμένες αγροτικές κοινότητες ή περιοχές δια μέσου μιας αντίστροφης κατεύθυνσης της μεταβίβασης, απορροφούν πλεονάσματα που προέρχονται από τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Η μεταβίβαση πλεονάσματος οφείλεται σε μια γενικότερη πολιτική ανάπτυξης αυτών των περιοχών ώστε να είναι σε θέση να καταναλώνουν αγαθά προερχόμενα από τους άλλους τομείς, ενώ σε μια μεταγενέστερη φάση να παράγουν αξία και να τη μεταβιβάζουν στους άλλους τομείς.

3. Αγροτική κοινότητα και αστικό κράτος

Στην ανάλυση που προηγήθηκε η έννοια του τρόπου παραγωγής δεν αναφέρεται μόνο στις παραγωγικές διαδικασίες, αλλά συμπεριλαμβάνει τον τρόπο οργάνωσης αυτών των διαδικασιών, τις μορφές και τις κατευθύνσεις κατανάλωσης των αγαθών που προκύπτουν από την παραγωγή όπως επίσης και τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας, καθώς και τον τρόπο δημιουργίας των ιδεολογιών, των διοικητικών κανόνων και των κοινωνικών και πολιτικών οργανώσεων. Με άλλα λόγια αναφέρεται σε όλες εκείνες τις σχέσεις και τις λειτουργίες που επιτρέπουν την αναπαραγωγή και την διατήρηση του τρόπου παραγωγής.

Με το παραπάνω σκεπτικό ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγ-

γής αντιμετωπίζεται όχι μόνο με την έννοια ότι υπάρχει συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής, αλλά επίσης ότι υπάρχουν οι κυρίαρχες και οι κυριαρχούμενες τάξεις όπως επίσης και εκείνες οι δομές εξουσίας, διοίκησης και ιδεολογίας που συνιστούν την ουσία του αστικού κράτους.

Οι παραδοσιακές δομές εξουσίας που δρουν στην αγροτική κοινότητα σχετίζονται με εκείνες του εθνικού κράτους, διαφέρουν όμως στον τρόπο οργάνωσης και δράσης. Αυτό που στην πραγματικότητα διαφοροποιεί τις δύο δομές συνοψίζεται στο ότι η μια είναι οργανωμένη σε εθνικό επίπεδο, στην κατεύθυνση και θεσμικότητα και δρα σε όλο τον κοινωνικό χώρο εξουσίας του κράτους¹¹, ενώ η άλλη είναι τοπική και συχνά άτυπη. Παρ' ότι είναι άτυπες πρακτικές έχουν ενσωματωθεί στον τυπικό κρατικό μηχανισμό, όπως π.χ. οι συνεταιρισμοί και η τοπική αυτοδιοίκηση.

Το εθνικό σύστημα ανταποκρίνεται στην νομαρχιακή δομή, με τις εξουσίες των κοινοταρχών, των νομαρχών, των συμβουλίων και όλες οι συστημικές δομές αλληλοσυμπληρώνονται με τις αντίστοιχες τοπικές λειτουργίες όπως παιδεία, εκκλησία και ομαδικές οργανώσεις. Το κοινοτικό σύστημα οργάνωσης είχε δημιουργηθεί σε προηγούμενες σχέσεις εκμετάλλευσης και εξουσίας και έχει εκφραστεί μέσα στον καπιταλισμό από την εποχή του κράτους του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Η επιβολή του εθνικού κράτους σε τοπικό επίπεδο δεν δείχνει απαραίτητα την κυριαρχία του, προϋποθέτει όμως ότι λειτουργούν καθοριστικές εξουσίες και επιρροές εκτός κοινότητας οι οποίες σταθεροποιούνται μαζί με την καταστροφή ή την προσαρμογή των προηγούμενων μορφών εξουσίας.

Στην Ελλάδα η διείδυση στοιχείων εθνικού χαρακτήρα στις αγροτικές κοινότητες άρχισε να συμβαίνει μετά την Τουρκοκρατία. Οι αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες συντελούνται ωθούμενες προπάντων έξωθεν, αλλά δεν ήταν γι' αυτό το λόγο λιγότερο καθοριστικές για τις ιστορικές συνέπειές τους. Τα εθνικά χαρακτηριστικά άσκησαν μεταλλακτική επίδραση και στο εσωτερικό της αγροτικής κοινότητας διαφοροποιώντας τις σχέσεις παραγωγής, ιδιοκτησίας, εμπορικών συναλλαγών και γενικότερα τις σχέσεις στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η παραπάνω διαδικασία η οποία είναι μέρος της πρωταρχικής συσσώρευσης συνηγορούσε υπέρ της απαραίτητης μεταλλαγής για την καπιταλιστική εξάπλωση, είτε αυτό παρουσιάστηκε σαν διαδικασία εκμετάλλευσης των πόρων και της εργασίας από το κεφάλαιο είτε ως απλή ενσωμάτωση της αγροτικής κοινότητας στις καπιταλιστικές αγορές των αγαθών, των υπηρεσιών και της

εργασίας. Το κράτος χρησιμοποίησε την υποστήριξη των τοπικών εξουσιών για να εξασφαλίσει την σταθερότητά του και να προωθήσει, όχι χωρίς αντιθέσεις και ενίοτε έντονες διαμάχες, την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης. Αυτό βέβαια επιτυγχάνεται μόνο κατά το μέτρο που οι προηγούμενες δομές είχαν την δυνατότητα μεταλλαγής υπέρ της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στην Ελλάδα η κυριαρχία του εθνικού αστικού κράτους σε τοπικό επίπεδο ήταν πάντα ελλιπής. Προσέκρουε σε ισχυρά τοπικά συμφέροντα όπως κοτσαμπάσηδες, γαιοκτήμονες, κομματάρχες και άλλους παράγοντες. Σ' αυτή την διαδικασία διαμόρφωσης του αστικού κράτους, η οποία διαρκεί πάνω από ένα αιώνα μπόρεσε να εισαχθεί έστω και περιορισμένα η επιχειρησιακή μορφή εκμετάλλευσης της εργασίας. Κάτω όμως από αυτές τις συνθήκες η εξάπλωση του αστικού κράτους άφησε για μεγάλο χρονικό διάστημα άθικτες σχεδόν τις εσωτερικές σχέσεις στην αγροτική κοινότητα, έχοντας μόνο την δυνατότητα να επιβάλλει μορφές οι οποίες επέτρεπαν την εξαγωγή του πλεονάσματος και της εργατικής δύναμης υπέρ του καπιταλιστικού τομέα. Αυτή η διαδικασία συνεχιζόταν εξαρτώμενη σε μεγάλο βαθμό από το είδος των πόρων που διέθεταν οι συγκεκριμένες αγροτικές κοινότητες, από τον τρόπο που συσχετιζόνταν με τις αγορές και από το βαθμό μεταλλαγής της ιδιοκτησίας της γης σε συνάρτηση με τις εκάστοτε αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Έτσι η καπιταλιστική κυριαρχία στην Ελλάδα συνδυάστηκε με προαστικές κοινωνικές δυνάμεις. Η κυριαρχία των αστών τοποθετείται βασικά στην πόλη όπου και επιβάλλουν την κυριαρχία τους μόλις στα μέσα του εικοστού αιώνα.

Η διαδικασία σταθεροποίησης, πρώτα του εθνικού κράτους και μετά του βιομηχανικού, κατέστρεψε ορισμένες από τις υπολειπόμενες ανταγωνιστικές δομές εξουσίας που αναλογούσαν σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής ενώ προσάρμοσε άλλες με διαδοχικές μεταρρυθμίσεις, με αποτέλεσμα την ενσωμάτωσή τους σ' ένα σύστημα κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού, χαρακτηριστικό του οποίου είναι και το διογκωμένο κρατικό τμήμα της ελληνικής οικονομίας. Σήμερα οι τοπικοί παράγοντες στις αγροτικές κοινότητες αντιστοιχούν στις δομές του εθνικού κράτους και η εξουσία που δημιουργείται σε εθνικό επίπεδο γίνεται αποδεκτή και ενσωματώνεται στην εσωτερική διαμάχη των τοπικών κοινωνικών ομάδων. Το εθνικό κράτος με τους μηχανισμούς οικονομικής ιεράρχησης και πολιτικής νομοθέτησης που διαθέτει είναι η κυρίαρχη υπερδομή και στις αγροτικές κοινότητες. Ο θε-

σμός της τοπικής αυτοδιοίκησης, ως τυπική θεσμική μορφή αποκέντρωσης¹² που σήμερα προωθείται από ορισμένες πολιτικές δυνάμεις, προσκρούει στην ήδη διαμορφωμένη δομή άσκησης της κρατικής εξουσίας. Η δομή αυτή συνδέεται τόσο με τον συγκεντρωτισμό εξουσιών όσο και με τις άτυπες τοπικές μορφές¹³, τις οποίες απειλεί η τυπική θεσμική αυτοδιοίκηση.

Η διείσδυση των εθνικών δομών στο σύνολο της κοινοτικής ζωής, αποκαλύπτεται με δύο τρόπους: 1) ως συστατικά της παραγωγικής διαδικασίας και της διανομής, όπως είναι, π.χ. τα έργα ύδρευσης, δάνεια, τιμές και αγορά της παραγωγής από διάφορους κρατικούς οργανισμούς και ιδιαίτερα τους συνεταιρισμούς, που ελέγχονται ουσιαστικά και χρηματοδοτούνται από το κράτος. 2) ως συστατικά της υπερδομής του κράτους, όπως είναι η παιδεία, το φορολογικό σύστημα, οι διοικητικοί μηχανισμοί και άλλα. Έτσι, το εθνικό αστικό κράτος με την διαδικασία ιδεολογικής διάχυσης, την δημιουργία της πολιτιστικής ενότητας, της χρηματικής πολιτικής και των πληρωμών, ασκεί κυριαρχία χωρίς ανταγωνισμό από τη μεριά των μη καπιταλιστικών δομών.

Βέβαια στην ιδεολογική σφαίρα υπάρχουν επιφυλάξεις και αντιστάσεις, με αποτέλεσμα την παραμονή όψεων της προκαπιταλιστικής αγροτικής ιδεολογίας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκεται ελάχιστα προσαρμοσμένη στις επιχειρησιακές και εμπορευματικές σχέσεις. Όμως οι δομές της προκαπιταλιστικής εξουσίας που παραμένουν πραγματοποιούν λειτουργίες οι οποίες είναι αναγκαίες στο επίπεδο του εθνικού κράτους, επειδή είναι συνδεδετικοί κρίκοι πολιτικής, οικονομικής και διοικητικής σχέσης μέσα στην αγροτική κοινότητα και μεταξύ των διαφόρων επιπέδων και έχουν λειτουργίες που οι εθνικές αρχές δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν. Έτσι μαζί με τις καπιταλιστικές λειτουργίες δρουν και οι προκαπιταλιστικοί αγροτικοί μηχανισμοί αλληλοσυσχετιζόμενοι στην αλυσίδα των κρατικών μηχανισμών.

Το καπιταλιστικό εθνικό κράτος απευθύνεται στις παραδοσιακές δομές εξουσίας αυτών των κοινοτήτων από ανάγκη άσκησης των καθηκόντων κυριαρχίας και νομιμότητας που του επιβάλλεται. Απλά λοιπόν πρόκειται για τη μετατροπή των παραδοσιακών δομών σε συμπληρωματικά εργαλεία, μικρότερης σημασίας για το καπιταλιστικό κράτος, αλλά απαραίτητα, που συντάσσονται σε τυπικές κρατικές δομές. Δεν ασκούν ούτε επιδιώκουν καμιά αυτονομία. Η λειτουργία τους είναι συμπληρωματική και κάτω από την προστασία των κρατικών μηχανισμών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζουν και οι ανταγωνισμοί. Η τάση προς την εξάπλωση της κυριαρχίας των τυπικών δομών είναι έντονη στο

βαθμό που η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων διευρύνει την δημοκρατική πορεία και έτσι μειώνονται ή εξαφανίζονται οι άτυποι χώροι εξουσίας.

Η λειτουργία της αστικής δημοκρατίας που προϋπόθετει ένα πιο εξελιγμένο βαθμό πάλης μεταξύ των τάξεων, συμβαδίζει με την ανάπτυξη που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση των δημοκρατικών αρχών και διαδικασιών. Γι' αυτό το λόγο επιβάλλεται η διαμόρφωση αποτελεσματικών κρατικών μηχανισμών που να εξασφαλίζουν τη λειτουργικότητα των τυπικών δομών της εξουσίας έναντι των άτυπων. Επίσης είναι σημαντική η αλλαγή που επιτελείται περνώντας από το ένα στο άλλο επίπεδο κοινωνικών συνόλων. Ο περιφερειακός κομματάρχης είναι ο ενδιάμεσος κρίκος ενός άτυπου μηχανισμού κρατικής εξουσίας, καθώς ο τοπικός κομματάρχης είναι ο αρχικός κρίκος αυτής της αλυσίδας. Σε κάθε επίπεδο ο τύπος της εξουσίας του κομματάρχη, το περιεχόμενο και η κατεύθυνσή του είναι καθορισμένο από τους τυπικούς μηχανισμούς.

Ο Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και η μεταπολεμική περίοδος προκάλεσαν έντονη μεταμόρφωση και επιτάχυνση στην αλλαγή των σχέσεων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή συνδέεται με οικονομικές μεταλλαγές οι οποίες κατόρθωσαν να επικρατήσουν σε εθνικό επίπεδο. Οι προηγούμενες συνθήκες στις εμπορευματικές σχέσεις άρχισαν να παίρνουν την ανάλογη μορφή τους σε συνθήκες βιομηχανικού καπιταλισμού και με αυτόν τον τρόπο αλλάζει η εσωτερική ζωή των αγροτικών κοινοτήτων.

Η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και των αγορών εργασίας δημιούργησαν τα εθνικά πρότυπα για την διαμόρφωση και καθιέρωση του ημερομισθίου. Η απόσχιση όμως του άμεσου εργαζόμενου από τη γη που καλλιεργεί θα γίνει με αργούς ρυθμούς. Δηλαδή, παρά τη μεγάλη μετανάστευση, παρά την εξάπλωση της μισθωτής εργασίας και των καπιταλιστικών σχέσεων, η γεωργία παραμένει στα χέρια του άμεσου παραγωγού και της οικογένειάς του, παράλληλα με την εμπορευματοποίηση και τον εχρηματισμό της. Σ' αυτήν όμως τη φάση εξέλιξης, το εθνικό κράτος και η εθνική οικονομία επιβάλλουν την ενσωμάτωση της αγροτικής κοινότητας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και συγχρόνως εμποδίζουν να αναπαραχθεί οποιοσδήποτε άλλος τρόπος στο εσωτερικό της.

4. Αναπαραγωγή της αγροτικής κοινότητας

Στην προσέγγιση των διαδικασιών αναπαραγωγής της αγροτικής κοινότητας δεν αρκεί μόνο να αποδείξει κανείς την σημασία του καπιταλισμού στις δραστηριότητές της, αλλά θα πρέπει να αναζητηθούν επίσης οι αιτίες που επιτρέπουν την παραμονή στην αγροτική κοινότητα μορφών προκαπιταλιστικής οργάνωσης. Μεταξύ των χαρακτηριστικών που εξηγούν την ύπαρξη αγροτικών μορφών οργάνωσης, περιλαμβάνονται οι θεσμικές διατάξεις οι οποίες εξυπηρετούν τη διατήρηση της κυριαρχίας των αγροτών πάνω στην γη όπως αυτή έχει διαμορφωθεί και η δυνατότητα που έχουν ορισμένα μέλη της οικογένειας για μισθωτή εργασία, ώστε να υποβοηθούν την οικονομική αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας.

Σε μια τέτοιου είδους προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερη σημασία η σύμπτωση της παραγωγικής μονάδας της αγροτικής οικονομίας με την οικογενειακή μονάδα. Δηλαδή συμβαίνει το αντίθετο απ' ό,τι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όπου η παραγωγική μονάδα είναι η επιχείρηση ακόμα και στην περίπτωση του οικογενειακού τύπου επιχείρησης. Αυτή είναι η βασική διαφορά όσον αφορά στην οργάνωση της εργασίας, αφού στην αγροτική δραστηριότητα χρησιμοποιείται η εργασία των μελών της οικογένειας χωρίς κανένα νομικό περιορισμό στη διάρκειά της, στην ηλικία των εργαζόμενων μελών της και στις συνθήκες εργασίας¹⁴. Αντίθετα στην επιχείρηση η αναφορά γίνεται με βάση την εκάστοτε σχέση που ισχύει για την μισθωτή εργασία.

Από την παραπάνω διαφορά προκύπτει η τυπική και συγχρόνως φαινομενική έκφραση ότι η αγροτική οικονομία μπορεί να αναπαραχθεί από την οικογένεια όταν η παραγωγή από μόνη της δεν είναι σε θέση να καλύψει την υλική συντήρηση της οικογένειας, εφ' όσον βέβαια για την επιβίωση της λαμβάνει κάποια σημαντική βοήθεια από άλλες πηγές. Αντίθετα η καπιταλιστική οικογένεια βασίζεται στην εργασία των ενήλικων μελών της. Αν αυτά αλλάξουν τη συγκεκριμένη σχέση εργασίας που έχουν με τις οικονομικές διαδικασίες η οικογένεια τείνει να αλλάξει και ως προς τον αντικειμενικό της χαρακτήρα. Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικογένειας διατηρείται στη βάση των συγκεκριμένων συνθηκών εργασίας των μελών της, του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιώνει και της συνολικής οικονομικής και κοινωνικής της δράσης. Η παρουσία των αγροτικών οικογενειών δημιουργεί τις προϋποθέσεις διατήρησης των προκαπιταλιστικών κοινωνικών

και παραγωγικών σχέσεων στην αγροτική κοινότητα, γι' αυτό και είναι σωστό να υποθέσει κανείς ότι η διατήρηση της αγροτικής οικογένειας δεν οφείλεται τόσο στην αντίσταση του αγρότη στην καπιταλιστική εξάπλωση όσο στην αντίσταση του μικροπαραγωγού στην προλεταριοποίησή του¹⁵, η οποία με δεδομένη την χαμηλή οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα μπορεί να τον οδηγήσει στην ανεργία.

Οι οικονομικές ιδιαιτερότητες της αγροτικής οικογένειας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην αντίσταση που προβάλλουν τα μέλη της στην διαδικασία της αποαγροτοποίησης. Αυτή η διαδικασία έχει την αρχή της στην εμπορική, διοικητική, πολιτισμική και πολιτική, σύνδεση της αγροτικής κοινότητας και της αγροτικής οικογένειας με την καπιταλιστική κοινωνία. Στην Ελλάδα γενικά αυτό έχει ήδη συμβεί πριν από πολλές δεκαετίες και είναι αποτέλεσμα μιας μακράς περιόδου μεταλλαγών, η επόμενη φάση της οποίας είναι η μεταλλαγή της αγροτικής οικογενειακής μονάδας σε μια επιχειρησιακή μονάδα. Αυτό συμβαίνει είτε λόγω μετανάστευσης είτε με αλλαγή στις εσωτερικές σχέσεις της οικογένειας, εφ' όσον ολόκληρη η οικογένεια εισέρχεται σε καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις που αναφέρονται στην εργασία, στο εμπόριο, στην κουλτούρα και πολιτική.

Στην ενδιάμεση φάση της μεταλλακτικής διαδικασίας επίσης, προλεταριοποιείται ένα τμήμα της εργατικής δύναμης των αγροτών. Παραμένει όμως η αγροτική οικογένεια ως βασικός κοινωνικός πυρήνας. Σε αρκετές αγροτικές κοινότητες πολλές οικογένειες βρίσκονται σ' αυτή τη φάση μεταλλαγής, η οποία έχει ξεκινήσει πριν από μερικές δεκαετίες και μπορεί να πάρει ακόμη αρκετό χρόνο για να τελειώσει, αν σκεφτεί κανείς ότι το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της υπαίθρου που αναλογεί στη μισθωτή εργασία στην γεωργία δεν ξεπερνά, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το 3,8% όταν στην Αγγλία και τις ΗΠΑ φτάνει το 53% περίπου, στην Γαλλία το 18%, στην Γερμανία το 22%, στην Ισπανία το 30%, στην Πορτογαλία το 17%, στην Ιταλία το 40% και στην Ιρλανδία το 14%¹⁶.

Από την άλλη μεριά, όπως ήδη αναφέραμε, το τμήμα της παραγωγής που διατίθεται για την αυτοσυντήρηση της οικογένειας και ως εκ τούτου για την υλική αναπαραγωγή της κοινότητας, είναι πολύ μικρό. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με την έννοια ότι η ουσιαστική βάση της αναπαραγωγής δεν εξαρτάται από τις εργασίες που σχετίζονται με την παραγωγή για αυτοσυντήρηση της οικογένειας. Το μεγαλύτερο τμήμα της κατανάλωσης ικανοποιείται με εμπορεύματα που αγοράζονται με χρήμα στην αγορά.

Επομένως η δυνατότητα ανάλυσης των διαφόρων πηγών εσόδων της αγροτικής κοινότητας, αποδεικνύεται σημαντικό στοιχείο στην εκτίμηση της σχετικής σημασίας των μέσων για την αναπαραγωγή στο σύνολό της και προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι μηχανισμοί που επιτρέπουν την οικονομική επιμονή των προκαπιταλιστικών μορφών της παραγωγής. Σε ορισμένες αγροτικές κοινότητες ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων εργάζονται σε άλλες μισθωτές μη αγροτικές εργασίες εντός ή εκτός της κοινότητας. Επίσης, η κίνηση μεταβίβασης χρημάτων ή πλεονασμάτων από τα έξω προς την αγροτική κοινότητα πραγματοποιείται και από τα μέλη της οικογένειας που έχουν μεταναστεύσει σε άλλες περιοχές, στα αστικά κέντρα, αλλά και στο εξωτερικό και βοηθούν μέλη της οικογένειας τα οποία εξακολουθούν να είναι αγρότες. Σ' αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η εισροή πλεονασμάτων στην αγροτική κοινότητα δια μέσου διαφόρων ειδών επιδομάτων και επιδοτήσεων. Επομένως, ένα σημαντικό μέρος των εσόδων της αγροτικής κοινότητας προέρχεται από εργασιακές και χρηματικές σχέσεις που τα μέλη της διατηρούν προς τα έξω. Η ποσότητα και η σημασία των έξωθεν προερχομένων εσόδων διαφέρει. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να είναι και άνω του 50% των συνολικών εσόδων, ενώ για την πλειοψηφία αγγίζει το 1/3.

Γενικά η διαδικασία απάλειψης του περιεχομένου της αγροτικής οικογένειας και της αγροτικής κοινότητας επέρχεται με την προλεταριοποίηση της εργασίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτό συντελείται με αργούς ρυθμούς και ιστορικά καθυστερημένα σε σχέση με τις αναπτυσσόμενες σήμερα καπιταλιστικές κοινωνίες. Όμως στην πλειοψηφία των αγροτικών οικογενειών θα συναντήσουμε τουλάχιστον ένα μισθωτό εργαζόμενο, ο οποίος πολλές φορές ζει μαζί με την αρχική οικογένεια.

Η αγροτική οικογένεια δέχεται πίεση προς την κατεύθυνση της μεταλλαγής προς τις καπιταλιστικές σχέσεις και από την πολιτιστική σφαίρα όπως παιδεία, συμπεριφορά κατανάλωσης, μαζικά μέσα ενημέρωσης. Αλλά και αυτή είναι μια αργή διαδικασία όχι μόνο εξαιτίας της αντίστασης προς την αλλαγή αλλά και λόγω της περιορισμένης δυνατότητας, μερικές φορές, για ευκαιρίες εργασίας ώστε ολόκληρη η οικογένεια να μπορεί να εγκαταλείψει τη γη, δηλαδή να μεταναστεύσει ή να απασχοληθεί σε άλλη δραστηριότητα. Έτσι η οικογένεια, ή ορισμένα μέλη της, παραμένουν σε μια αργή και βαθμιαία διαδικασία μεταλλαγής στην κοινότητα που ανήκουν. Να σημειωθεί ότι στην αναπαραγωγή της αγροτικής οικογένειας μικροπαραγωγών συμβάλλει και η νο-

μοθεσία της ιδιοκτησίας της γης, του τρόπου μεταβίβασης, το κληρονομικό δίκαιο το οποίο βέβαια στηρίζεται στην κοινωνική πρακτική και ιδεολογία, τα ήθη και τα έθιμα.

Με αργούς αλλά κάποτε και με γοργούς ρυθμούς, οι σχέσεις μισθωτής εργασίας διαπερνούν την κοινότητα, όχι μόνο σε σχέση με την εσωτερική οργάνωση των παραγωγικών διαδικασιών επιχειρησιακού χαρακτήρα, αλλά και διαμέσου των σχέσεων εργασίας σε παραγωγικές διαδικασίες που αφορούν μια ολόκληρη περιοχή, ώστε να ενσωματώνουν εργαζομένους της αγροτικής κοινότητας σε εργασίες και ευρύτερες αγορές. Οι σχέσεις παραγωγής διευρύνονται έτσι κάτω από την επιρροή της ομογενοποίησης, της ιδεολογίας και της οικονομίας. Επίσης συμβαίνει να διατηρείται η υπάρχουσα κατάσταση και να συμβιώνει με μηχανισμούς που αφορούν την ανταλλαγή, την αξιοποίηση του κεφαλαίου και βέβαια την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης¹⁷.

Οι ιδεολογικές όψεις που υποβοηθούν στην αναπαραγωγή της αγροτικής κοινότητας, σχετίζονται και με το γεγονός ότι πρόκειται για σχετικά μικρούς κοινωνικούς πυρήνες. Αυτό σημαίνει ότι οι οικογενειακές, κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις αποκτούν ένα διαφορετικό βάρος από εκείνο που έχουν στα αστικά κέντρα. Ως προς αυτό είναι ενδεικτική η παρακάτω περιγραφή του Henri Lefebvre ο οποίος αναφέρεται μεν σε άλλες μεσογειακές χώρες αλλά κάλλιστα εγγίζει πρακτικές που είναι κοινές και στην Ελλάδα: «Σε όλες τις αγροτικές κοινότητες, ακόμη και σ' αυτές που βρίσκονται σε πλήρη διάλυση και σ' εκείνες που υπάρχει περισσότερη εξατομίκευση, οι σχέσεις των χωριανών έχουν φοβερή σημασία. Η μορφή και το περιεχόμενό τους διαφέρουν: σε ορισμένες περιπτώσεις είναι σχέσεις αυστηρά πρακτικές (ανταλλαγή βοήθειας στις πιο βαριές εργασίες, *souhaitage* στην Gatinais, *arban* στην Limousin και στην Marche), σε άλλες περιπτώσεις είναι πρακτικές έντονα τελετουργικές (Χώρα των Βάσκων και *Bearn*, όπου οι κάτοικοι έχουν επίσημη παρουσία στις οικογενειακές εορτές: γάμους, κηδείες, κ.ά.), και σε άλλες περιπτώσεις είναι εντελώς εορταστικές (όπως στην περίπτωση της ανταλλαγής επισκέψεων, που έχουν μελετηθεί από τους αμερικανούς κοινωνιολόγους). Σχεδόν πάντα οι σχέσεις των γειτόνων είχαν ή διατηρούν μια πρακτική βάση»¹⁸.

Από την άλλη μεριά το βάρος των σχέσεων της γειτονιάς φαίνεται να είναι ισχυρότερο στις πιο απομονωμένες κοινότητες. Επίσης, δίνουν περισσότερη σημασία σ' αυτές τις σχέσεις οι ομάδες των ανθρώπων των οποίων η ζωή περιορίζεται πρώτιστα σ' αυτό που συμβαίνει στην κοινότητα.

Έτσι δημιουργούνται στις αγροτικές κοινότητες μορφές κυριαρχίας βασισμένες στην καταπίεση και τους αυθορμητισμούς που είναι χαρακτηριστικά των διαπροσωπικών σχέσεων. Βέβαια ο αυταρχισμός συνδέεται με την εκκλησία, τις θρησκείες και άλλες αντιλήψεις. Σημαντικό στοιχείο στην ιδεολογική συμπεριφορά είναι επίσης ο τοπικισμός ο οποίος συγχρόνως συνδυάζεται με την τάση αποδοχής της κυριαρχίας των εθνικών περιορισμών χωρίς τη δυνατότητα αντίστασης. Τα χαρακτηριστικά αυτά κάνουν διαφορετικούς μέχρι ενός σημείου τους κοινωνικούς πυρήνες στις αγροτικές κοινότητες από άλλες ομάδες και συμβάλλουν στην ιδιαιτερότητα του κοινωνικο-οικονομικού αυτού χώρου.

Συνοψίζοντας, οι αγροτικές κοινότητες δεν εμφανίζουν στο σύνολό τους μη-καπιταλιστικές δομές εξουσίας, αλλά στην καλύτερη περίπτωση συνθετικά στοιχεία διοίκησης και κυριαρχίας που προέρχονται από άλλες μορφές ταξικής κυριαρχίας, έχουν προσαρμοστεί στις καπιταλιστικές λειτουργίες και είναι μέρος του εθνικού κράτους. Οπωσδήποτε κάποιες πρακτικές, όμως, είναι μέρος της διάρθρωσης μεταξύ μορφών κοινοτικής οργάνωσης και επιχείρησης, όπως συμβαίνει με την οικογενειακή οργάνωση της εργασίας από την οποία προέρχονται συγκεκριμένες οικονομικές τάσεις, όπως παραγωγή για την αυτοσυντήρηση.

Αυτή λοιπόν η διάρθρωση μπορεί να εξακολουθεί να υπάρχει για πολύ χρόνο. Δεν έχει όμως ευρύ περιθώριο δράσης και ήδη τείνει προς μια μεταλλαγή, η οποία άρχισε με την διαδικασία εισαγωγής επιχειρησιακών μορφών οργάνωσης της παραγωγής και σταθεροποιείται με την συνεχή ενδυνάμωση των αστικών λειτουργιών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα ότι σύντομα όλοι οι πόροι και η εργασία θα περιέχονται σε επιχειρησιακές μορφές παραγωγής, ούτε την απόλυτη εξαφάνιση των άτυπων δομών της εξουσίας και της ιδεολογίας των αγροτών. Πρόκειται για γενικές τάσεις που θα έχουν αποτελέσματα, ανάλογα με την εμπειρία της κάθε περιοχής και βέβαια της κοινωνικής δράσης που εκεί διαδραματίζεται.

Σημειώσεις

1. Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, σελ. 5, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1982.
2. Marx, C., *Contribucion a la Critica de la economia politica*, «Πρόλογος», σελ. 12, Ediciones de Cultura Popular, Mexico, 1974.
3. Πουλαντζάς, Ν., οπ.π. σελ. 43.
4. Σε σχέση με τη ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα υπάρχουν

πολλές απόψεις, τόσο από ιστορικούς όσο και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Υπάρχει όμως μια σχετικά γενικευμένη άποψη ως προς την περίοδο έναρξης της εκβιομηχάνησης που τοποθετείται στον 19ο αιώνα, γύρω στα 1860-70, όπως για παράδειγμα: Μηλιού, Γ., «Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός», κεφάλαιο 9, *Η διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους (1830-1940)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Φίλιας, Β.Ι. *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η Νόθα αστικοποίηση*, σελ. 188, Gutenberg, 1985, Μουζέλης, Ν. *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Κεφ. 1, σελ. 38-55, Εξάντας, 1978, Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σελ. 15, Εξάντας, Αθήνα 1975.

5. Roslender A., «Παρερμηνεύοντας την "Προλεταριοποίηση": ένα σχόλιο στην πρόσφατη έρευνα», σελ. 185-186, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τόμος Β, τεύχος 5, Αθήνα 1991.

6. Συλλογική έκδοση, *La Agrociudad Mediterranea*, Francisco Lopez-Casero Olmedo, «La agrociudad mediterranea en una comparacion intercultural: permanencia y cambio» σελ. 48-49, Ed., Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentacion, Madrid, 1989.

7. Από τους συγγραφείς που αναφέρονται στη φαινομενική αντίληψη έχουμε συμβουλευτεί: Bryan, R., *Ciudades de campesinos: la economia politica de la urbanizacion en el tercer mundo*, κεφ. 4 «Cambios en la estructura agraria», σελ. 141-149, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1980. Συλλογική έκδοση, *La Categoria de «Formacion Economica y social»*, Rene Gallissot, «Contra el Fetichismo», σελ. 117, Ed. Roca, Mexico, 1973. Stavenhagen, R., *Las clases sociales en las sociedades agrarias*, σελ. 80-81, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1969.

8. Furtado, C., *Dialectica del desarrollo*, κεφ. VI, «Proyecciones politicas del subdesarrollo», σελ. 77-85, Ed. F.C.E., Mexico, 1969. De la Pena, S., *El Antidesarrollo de America Latina*, κεφ. IV, «Caracterizacion del proceso del subdesarrollo», σελ. 83-123, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1972.

9. Μωυσιδης, Α., *Συμβολαιακή γεωργία στην Ελλάδα. Μια σύγχρονη ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στον καπιταλισμό...* Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1988. Επίσης, Ψυχογιός, Δ., «Οικιακός τρόπος παραγωγής στην γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Α.Τ.Ε., τευχ. 2, 1982.

10. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου έχει γίνει θέμα διαφόρων θεωρητικών προτάσεων, ενδεικτικά αναφέρουμε: Εμμανουήλ, Α., *Η άνιση ανταλλαγή*, Κεφ. III «Καπιταλιστική οικονομία. Πολλοί συντελεστές» σελ. 83-106, και στην απάντηση του Bettelheim, C., σελ. 434-452, Εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1980. Επίσης στον Αμίν, Σ., και Βεργόπουλος, Κ., *Δύσμορφος καπιταλισμός*, κεφ. III «Γεωργία και καπιταλισμός», σελ. 93-114, εκδ. Παπαζήση, στον Βερνίκο, Ν., *Η Ελλάδα μπροστά στην δεκαετία του '80*, σελ. 39-41, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975, καθώς και στον Πουλαντζάς, Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, σελ. 60-61, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.

11. Τερλεξής, Π., «Το Διευθυντικό κράτος και η οργανωτική κοινωνία», σελ. 51-52, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τομ. Β., τεύχος 5, Αθήνα, 1991.

12. Διάφοροι συγγραφείς, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Π. Γετίμης, «Η συγκρότηση του τοπικού κράτους στην Ελλάδα», σελ. 152-153, Εξάντας, Αθήνα 1988.

13. Γεωργαντάς, Ηλίας, «Θεωρητικές προσεγγίσεις για το τοπικό κράτος», σελ. 67, *Τόπος, Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, 2/ 1991, Αθήνα.

14. Lambert, B., *Los campesinos en la Lucha de Clases*, σελ. 33-39, Ed. Extemporaneos, Mexico, 1971.

15. Συλλογική έκδοση, *La Agrociudad Mediterranea*, Christian Giordano, «Estratificación y conciencia colectiva en las agrociudades del Mezzogiorno», Οπ.π., σελ. 180.

16. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ, Έκθεση 1990, *Η Κατάσταση της Γεωργίας στην Κοινότητα*, Πίνακας 3.5.1.3 σελ. 96-97, Βρυξέλες, 1991.

17. Meillassoux, C., *Mujeres, Graneros y Capitales*, Κεφ. 3, «Las Estructuras Alimenticias de Parentesco», σελ. 78-91, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1977.

18. Lefebvre, H., *Du rural a l'urbain*, σελ. 30, Εκδόσεις Anthropos, Paris, 1970.

